

sellistele asjadele rohkem tähelepanu ja kordused välja kärpida. Lugejale, kes on võtnud oma sihiks raamat järjest kaanest kaaneni läbi töötada, muutuvad need pidevalt kummitavad punased püksid pikapeale tüütuks ja võivad vähendada muidu head üldmuljet teosest.

Kohati on põhitekstis palju teksti koormavat faktoloogiat, mis oleks olnud lugejasõbralikum esitada eraldiseisvate skeemide ja tabelitena, näiteks territoriaalkorpuse ülesehitus (lk. 274 jj.), Kaitseliidu vorm (lk. 327 jj.) jne. Olukorra teeb mõnevõrra kummaliseks see, et kogu raamatu kohta ainus teksti sees olev tabel, mis kajastab Rahva Omakaitse ülesehitust (lk. 396–397), on pehmelt öeldes ebaõnnestunud küljendatud ja abitu väljanägemisega. Tema esinemine sellisel kujul tuleneb ilmselt lihtsalt toimetajate näpuveast.

Tänapäevasele Eesti ajalookirjutusele kohaselt ja ühe koguteose stiilile igati vastavalt kasutavad autorid valdavalt umbisikulist tegumoodi. Seetõttu torkavad aga eriti silma ja hakkavad häirima sisse lipsanud isikulised vormid „kaldun arvama”, „meile on teadmata” jne., kui neid tekstis järjest liiga palju kohata.

Kohati on leida häirivalt palju näpuvigu – esineb tekstikordusi, mõnedel arhiiviviididel pole antud dokumendi täispealkirja. Kõik see jätab kokkuvõttes lohaka mulje ja, tundmata küll lähemalt selle raamatu arenguprotsessi, annab alust arvata, et teos on valminud liigselt kiirustades. On näha, et hädavajalik kuu (või isegi pool aastat) on toimetamisprotsessis ajalistest varudest puudu jäänud.

Nagu hea lugeja märkab, on eelnev õiendamine küll peamiselt vormiline, mitte sisuline. Ja vormilist õiendamist sellise kaheldamatu suurteose kallal võib pidada kohatuks ja väiklaseks – kas on õige norida mingite punaste pükste kallal, kui jutt on Eesti ajaloo pöördpunktide igas muus osas vajalikust ja eeskujulikust käsitlusest? Siiski, nii nagu üliõpilastööde puhul võib ka nutikas tudeng oma hinde rikkuda kirjavigade ja lohakusega, tõmbab ka selle raamatu puhul pidevalt lonkav vorm alla eeskujuliku sisu pinnalt kujunevat head muljet.

Kui „Sõja ja rahu vahel” ilmumistsükkel jätkub senise kuueaastase sammuga, võib sarja järgmise köitega tutvumist loota 2016. aastal ja viimase osaga 2058. aastal. Aga võib-olla ei peaks tingimata ka nendeks daatumiteks pingutama? Sellises asjas on vast põhjalikkus ja viimistletus kiirusest tähtsam.

Hiljar Tammela

Sovhoosid stalinlikus Eestis: suured ootused ja tegelikkus

Von den Restgütern zu den

Sowchosen in Estland 1939–1953.

Dokumentensammlung. Herausgegeben von David Feest unter Mitarbeit von Karsten Brüggemann. Lit Verlag Berlin, 2010. 224 lk.

Saksa ajaloolane David Feest on Karsten Brüggemanni abiga välja andnud dokumendipublikatsiooni „Von den Restgütern zu den Sowchosen in Estland 1939–1953”, mis sisaldab 68 eesti ja vene keelest saksa keelde tõlgitud dokumenti ja asjakohast sissejuhatust kogumikule. Feesti näol on tegemist kahtlemata sõjajärgse Eesti poliitilise ja sotsiaallajaloo asjatundliku specialistiga. 2007. aastal ilmus tema sulest monograafia „Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953”, milles ta käsitles sõjajärgses Eesti põllumajanduses ning maaelus toimunud muutusi.

Retsenseeritavas dokumendikogumikus tahaksin pikemalt peatuda sissejuhatusel. Selles tutvustatakse publikatsiooni väljaandmise eesmärki, milleks on kujutada Eesti NSV näitel raamtingimusi, milles sovhoosid moodustati, vaadelda, kuidas oli nendes organiseeritud töö ning milliste raskustega Nõukogude põllumajandusettevõtted igapäevaelus vastamisi seisisid.

D. Feest viitab õigustatult temaatika uudusele. Sovhoosidest on kirjutatud suhteliselt vähe endises NSV Liidus ja tänapäeval Venemaal ning peaaegu üldse mitte Läänes. Eestigi ei kujuta endast selles mõttes erandit. 1972. aastal ilmunud sotsialistliku põllumajandusjuhi Ferdinand Luhti käsitus sovhooside arengust ja ökonoomikast või 1983. aastal ilmunud teatmik põllumajandussüsteemi organisatsioonist ja struktuurist on praegusel ajal tarvitatavad ehk üldiste ruumiliste andmete ning statistika eesmärgil, kuid mitte laiemalt.¹ Tervikpilti

¹ F. Luht. Eesti NSV sovhooside areng ja ökonoomika. Tallinn, 1972; Eesti NSV põllumajandussüsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1940–1960. Aja-looteatmik. III osa. Koost. I. Kongi. Tallinn, 1983.

sovhoosidest ei anna samuti 1970. ja 1980. aastatel ilmunud ülevaated üksikute või mõne piirkonna sovhooside kohta, mis olid pealegi enamasti seotud majandite aastapäevade tähistamisega. Positiivne on see, et Feestil on pakkuda sovhooside uurimises laiutava lünga kohta üpris loogiline seletus. Nimelt kirjutab Feest kogumiku sissejuhatuses, et sovhooside uurimisele on eelistatud kollektiviseerimist, sest „kolhooside ajalugu NSV Liidus ei ole midagi vähemat kui talupoegkonna alistamise ajalugu”. Sovhooside loomine seevastu leidis aset palju rahulikumas õhkkonnas, tekitamata ühiskondlikku turbulentsi. Vähetähtis ei ole ka tõsisasi, et sovhoosid moodustati NSV Liidus enamasti sundvõrandatud mõisate baasil ning sellega seondult võis talupoeg ettevõtmist käsitleda sotsiaalse ja majandusliku rõhumise lõppemisenä ja õigluse jaluleseadmisena.

Vähem huvi sovhooside ajaloo vastu võib Eesti näitel seletada ka majandusteguritega. Nimelt oli nende panus põllumajandussaaduste tootmises marginaalne, mis oli tingitud eelkõige vähesest maakasutusest. Näiteks 1947. aastal oli 96 sovhoosil kasutada umbes 59 tuhat hektarit maad, kusjuures talude käes oli üle 2,2 miljoni hektari. D. Feesti andmetel andsid Eesti NSV sovhoosid 1950. aastal, kui eratootmine oli pea-aegu kadunud, kõigest 2% vabariigi teravilja, 5,5% liha, 6% piima ja 10,6% munade tootangust. Tõenäoliselt olid vastavad näitajad 1940. aastate teisel poolel veel rohkem sovhooside kahjuks.

Mulle näib, et D. Feesti jaoks seisneb teaduslik intriig sovhooside uurimisel isearanis nende tegeliku olukorra ja riiklike soovunelmate või, tagasihoidlikumalt öeldes, eesmärkide erinevustes ja isegi vastuoludes. Allikapublikatsioonis rõhutatakse, et sovhoosid pidid olema Nõukogude põllumajanduse mustermajandid, n.-ö. vitriinaknad, mis pidid esindama Nõukogude põllumajanduse moderniseerimistaotlusi, olema tehnoloogiliselt uuendameelsed, demonstreerima riiklike ettevõtetenä töölisklassi tugevnemist maal, olema üksiktalupoegadele eeskujuks ja veenma neid väiketootmise perspektiivituses jne. Feest kirjutab, et nende eesmärkide elluviimiseks said sovhoosid suuri riiklikke toetusi tehnilise baasi arendamiseks, nad olid hästi varustatud tööjõu, väetise ning veojõuga. Samal ajal ei olnud sovhoosid võimelised oma materiaalseid eeliseid ära kasutama, olles koguni ülevarustatud, nagu väidab Feest, sattudes raskustesse oma tehnilise võimsuse ja ressursside rakendamisel.

Olles erinevalt taludest hästi varustatud põllumajandustehnikaga, nagu näiteks traktoritega, millest tundsid puudust talunikud, ei suutnud nad tehnikat efektiivselt rakendada riiklike majandite põldudel.

Ilmekad on näited loomakasvatusest, mida laialdaselt propageeriti. Riiklike plaanide täitmiseks, mis nõudsid järsku loomakasvatuse suurendamist, hakkasid sovhoosid taludelt loomi kokku ostma. Seeläbi saavutati paberil tõepoolest ettekirjutatud näitajad. Veisekasvatus oli kasvanud 1944. aastast kuni 1950. aastani 10 korda ja seakasvatus lausa 36 korda, kuid majanditel puudusid tingimused loomade hoidmiseks ning neil ei olnud piisavalt kompetentseid loomakasvatajaid ja veterinaare. Tulemuseks oli loomade massiline suremus ja ebaseaduslikud hukkamised. Kõigele lisaks pärssis loomakasvatuse eelisarendamine söödakasvatust, mis pidanuks loomakasvatust hoopiski toetama ja tugevdama.

Sovhoositootmine on kahtlemata üks paljudest ekstensiivse tootmise näidetest Nõukogude majandussüsteemis. Enda eest räägivad samuti tööjõunäitajad. D. Feesti andmetel kasvas 1945.–1950. aastani sovhooside põllumajanduslik maa 2,5-kordselt, aga töötajate arv koguni 3,5-kordselt. Seepärast ei olnud Eesti parimateski sovhoosides tootlus kõrgem kui tehniliselt kõige mahajäänud taludes. Kui siia lisada veel sovhooside töötajaskonna suur volulavus, suhteliselt suur venelaste osakaal, madal töödistsipliin, hoolimatus, ebakompetentsus ja majapidamiste rüpasus, võib aimata, milline oli eesti talupoja suhtumine Nõukogude põllumajandusliku suurtootmisse.

D. Feesti põnevat sissejuhatavat argumentatsiooni illustreerivad dokumendid. Allikate hulgas leidub sovhoosisektori olukorda ja arenguperspektiive kajastavaid dokumente, õigusakte, mis reguleerisid Nõukogude majandite juhtimist, alluvussuhteid, sovhooside valitsemist, kaadreid, tootmist ja sovhoosnike elamistingimusi, samuti vabariiklike ja kohalike organisatsioonide koosolekute protokolle. Allikapublikatsioonist on võimalik lugeda ka aruandeid sovhooside töötulemustest ning igapäevastest juhtimis- ja tootmisküsimustest ja koguni Kostivere sovhoosnike nimekirja 1949. aastast (dokument 54). Raamatusse mahutatud allikad pärinevad enamasti Eesti arhiividest, aga seal on samuti väljavõtteid ajakirjandusväljaannetest ja käsiraamatutest.

Allikapublikatsiooni ei saa mõõta monograafia mõõdupuuga. Tavaliselt on selle

auditoorium palju kitsam, ehkki sõltuvalt teema ja dokumentide valikust võib seda huvi teatud määral ühele või teisele poole kallutada. Mulle paistab, et arvustatav publikatsioon on isegi Eesti lugejale liiga spetsiifiline, rääkimata välislugejast. Küsimus ei ole sealjuures sugugi publikatsiooni koondatud allikates, mis on igasuguse kahtlusetä representatiivsed näited sovhooside kohta 1940. aastatest ja 1950. aastate algusest, aga minu meelest võinuks publikatsiooni ajalised piirid ning dokumentide valik olla laiemad ja sissejuhatas mõnevõrra põhjalikum. Publikatsioonis kajastab üleliidulisi eemärke ainult ÜK(b)P KK pleenumi otsuse väljavõte 1947. aasta veebruarist (dokument 33), mis on omal kohal, sest määras lähemad orientiirid NSV Liidu sovhoosipoliitikas. Ent sellest on vähe, et jälgida muutusi üleliidulises sovhoosipoliitikas ja mõista, millised olid riigi juhtkonna eesmärgid näiteks Eestis. Samuti võinuks ära tuua võrdlusmaterjali sovhooside ja kolhooside kohta NSV Liidus. Lisaväärtuse andnuks Eesti ja teiste Balti riikide põllumajanduse ja maaelu taustsüsteemi tutvustamine mõistmaks selle piirkonna erinevusi ülejäänud NSV Liidust. Samuti näib mulle liialt ühekülgne põhjendada talurahva suhtumist sovhoosidesse majandite väljanägemise, töökultuuri, madala produktiivsuse või muude süsteemisestest puuduste kaudu, mida kinnitavad küll mitmed publikatsiooni dokumendid. Tõenäoliselt mõjutas elanikkonna suhtumist sovhoosidesse hoopis rohkem üldine negatiivne hoiak võõr- võimu suhtes ja okupatsioonivõimude poliitika. Selles valguses poleks sovhooside kujunemine Nõukogude mustermajanditeks vaevalt midagi kardinaalselt muutnud.

Käesolevas arvustuses ei saa jätta puudutamata jäänukmõisate (saksa keeles: *Restgütern*) küsimust, liiatigi, et see on ajaliselt käsitluse alguspunktiks. Jäänukmõisad olid Eesti Vabariigi maareformi tulemusel võõrandatud mõisate territooriumidel tekkinud suhteliselt väikesed maaüksused, mida hakkasid pidama peamiselt baltisakslastest endised mõisnikud. Sageli olid jäänukmõisad väiksemad Eesti keskmistest taludest, kuid leidis ka neid, mis laiusid mitmesajal hektaril, olles kohalikus mõistes suurtootmised. Pärast sakslaste ümberasumist 1939. aastal anti maaüksused koos ülejäänud varaga Saksa Usaldusvalitsuse valitseda, kes müüs need 1940. aastal Eesti Vabariigile. Seda tutvustab publikatsioonis leping Saksa Usaldusvalitsuse ja Eesti Vabariigi põllutöö ministeeriumi vahel (dokument 1). Olgu märgitud, et rohkem dokumente

jäänukmõisatest publikatsioonis ei leidu. Jäänukmõisate liigne rõhutamine kas või pealkirja näol ei ole õigustatud ka selle tõttu, et sovhoosid loodi 1940. aastal Eesti Vabariigi riigimõisate ümbernimetamise teel. Tõsi, riigimõisate hulka olid arvatud juba veidi varem jäänukmõisad, kuid enamasti mitte enam iseseisvate ettevõtetenä. D. Feest möönab ka ise, et Nõukogude sovhoosisüsteemis, kus toimus pidevaid muutusi, kadusid jäljed jäänukmõisatest kiiresti. Endiste jäänukmõisate käsitluse õigustamiseks nimetatakse mõningaid sovhoose, mis olevat kandnud veel hiljemgi „jäänukmõisate” nimesid. Siinkohal oleks õigem olnud kirjutada, et sovhoosid said oma nimed piirkonna järgi, mida kandsid ka suurem osa mõisad. Hoopis omaette küsimus on selles, kas ajalooliselt andis mõis piirkonnale nime või vastupidi.

Arusaamatuks jääb publikatsiooni lõpetamine 1953. aastaga. Kui alguspunkti põhjendati jäänukmõisate temaatikaga, siis 1953. aasta valikut ei ole üldse selgitatud. Sissejuhatuses väidetakse ühelt poolt, et põllumajanduse juhtimise tsentraliseerimine saavutas Eestis haripunkti põllumajanduse ja varumisministeeriumi moodustamisega 1953. aasta kevadel (dokument 65), aga sealjuures viidatakse sellele, et sama aasta sügisel ministeerium likvideeriti ning taastati enne reformi tegutsenud sovhooside ministeerium (dokument 67).

Kokkuvõttes usun, et David Feesti dokumendikogumikule leidub huvilisi nii Saksamaal, aga miks mitte ka Eestis, ning soovin, et Eesti lähiajaloo uurijate ja populariseerijate read välimaal ikka täieneks.

Olev Liivik